

ФРАЗЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЬЯТЬ ГОЛОДНИЙ, ГОЛОДУВАТИ В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ

Наталія Коваленко

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)
e-mail: ndm.kovalenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7810-1982

У статті досліджено особливості вживання та просторове поширення фразеологізмів на позначення понять **голодний**, **голодувати** за матеріалами сучасних словників діалектного мовлення. Визначено, що стан і відчуття людини є об'єктом фразеологізації через коди-соматизми, вияв більшої чи меншої міри ознаки. Фразеологізми з діалектними компонентами кодують загальні уявлення людини та її здатність щось характеризувати чи оцінювати. На певних територіях визначаємо специфіку метафоричних перенесень, акценти на різній шкалі вияву ознаки.

Лексикографічні праці з говіркового мовлення уможливають вивчення локально-діалектних особливостей фразеологізмів та їх компонентів, зокрема в часі та просторі. Сталі вирази на позначення понять **голодний**, **голодувати** вирізняються образністю та емоційністю, антропоморфними ознаками, що виявляються через соматизми, номінації предметів побуту, елементів оселі тощо.

Поданий аналіз прикладів уживання фразеологічних одиниць лише попередній, проте він засвідчує, що в живому мовленні носіїв говірок виявляються якнайширші функціональні можливості фразем і як виразників станів та почуттів людини, і як реалізаторів комунікативного потенціалу.

Ключові слова: фразеологічна одиниця; діалектне мовлення; говір; голодувати; голодний.

Kovalenko Nataliia. Phraseological units for denote the concepts hungry, to starve in dialect language.

The article explores the peculiarities of the use and the spatial spreading of phraseological to denote the concepts of **hungry**, **to starve** on the material of modern vocabulary of dialect speech. It is determined that the condition and feeling of a person are subject of phraseologization through codes of somatism, manifestation of a greater or lesser degree of a feature. Phraseologisms with dialectic components encode a person's general conceptions and their ability to characterize or evaluate something. In certain territories, we determine the specificity of metaphorical figurativeness, the emphasis on a different scale of feature expression.

The lexicographic works on dialect language make it possible to study the locally dialect features of phraseologisms and their components, in particular in time and space. Fixed expressions for denoting the concepts **hungry**, **to starve** differ by figurativeness and emotiveness, anthropomorphic features, manifested through somatism, nominations of household items, elements of the house and the like.

The given analysis of examples of phraseological units applying is only preliminary, but it testifies that in a live speech of the native speakers, the greatest functional possibilities of phrases are revealed both as expressors of states and feelings of the person, and as realizers of communicative potential.

Key words: phraseological unit; dialect language; dialect; to starve; hungry.

Актуальність пропонованої теми зумовлена спрямованістю діалектологічних досліджень, зокрема фразеологічних, на антропоцентризм – вивчення мови в тісному зв'язку з її носієм. Через те, що в людській свідомості відображається навколишній світ разом із власне життям людини в ньому, у мовленні за допомогою фразеологізмів виражають оцінку чи характеристику поведінки людини, її емоційного чи психологічного стану. Окрім того, нині не повними залишаються наші знання про територіальне поширення фразеологізмів, про особливості компонентного складу.

У фразеологічній системі окремих говорів трапляються такі структури одиниць і слова-компоненти, що не відповідають загальнонаціональній нормі через діалектні відмінності, а тому є обмеженими в ужитку, але здатні «утримувати» архаїзми, етнографізми та діалектизми. Проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру таких одиниць і значення їх є зрозумілим, лише локальновживані номінації потребують пояснення або контексту.

Мета пропонованої статті – аналіз просторового поширення фразеологізмів на позначення понять *голодний*, *голодувати*, особливості їх компонентного складу, можливості вияву різних рівнів вияву ознаки.

Досить поширеними в досліджуваному семантичному полі є фразеологізми у формі порівнянь, що вживаються в поєднанні з опорною лексемою *голодний*. Зауважимо, що більшість одиниць є загальноновживаними і зрозумілими: у подільських говірках – *го^лодний йак воўк, шо воўк* ‘дуже голодний’ (Коваленко, с. 59); буковинських – *голодний як (єк) (ніби, мов) пєс* (ФПЧ, с. 254); середньополіських – *голодний як собака, голодний як вовк* (Доброльожа 2003, с. 122); лемківських – *голо́дний як пєс* (Вархол, Івченко, с. 100), *голо́дний як вовк* (Вархол, Івченко, с. 30). Окрім виразу *віголодніти, як вовк* (ГСЛ, с. 148), у словнику гуцульських говірок на позначення ‘дуже голодний’ зафіксовано фразеологізми з компонентами-діалектизми на позначення згаданих тварин, що потребують пояснення: *голо́дний, як і́йда* (вовк) (ГСЛ, с. 191); *голо́дний, як котю́га* (собака) ‘дуже голодний’ (ГСЛ, с. 191); *голо́дний, як флуд* (вовк) ‘дуже голодний’ (ГСЛ, с. 191).

На основі зібраного матеріалу виявляємо такі фраземи, у яких антонімічність може виявлятися у внутрішній структурі, тобто в опозиції «фразеологізм – слово», суть якої полягає в антонімічності виразу й обов'язкового супровідного слова, необхідного для функціонування фраземи та реалізації її значення. Така група сталих висловів спрямована на побудову порівняння реальної схожості, але зазначимо, що як позитивна, так і негативна оцінність, емоційно-експресивне забарвлення фразем є характерною особливістю живого мовлення, що служить широким полем для створення іронічного ефекту. Зокрема, сталі порівняння, зафіксовані в середньополіських, лемківських та буковинських говірках, можуть уживатися із супровідним словом *голодний*, але репрезентувати ознаку «ситий», *наїстися* – відповідно «бути голодним», напр.: *голодний як мельників собачка, як мельникова курка, як собака мельників* (Доброльожа 2003, с. 122), *голо́дний як млинáрска кúрка* (Вархол, Івченко, с. 76), *голодний як (єк) (ніби, мов) мельникова курка* (ФПЧ, с. 249); *голодний, як мельникова курка* ‘ситий’ (Кірілкова, с. 44); *наїстися як (єк) (ніби, мов) пєс блох* ‘не наїстися, бути голодним’ (ФПЧ, с. 254).

Таку ж внутрішню антонімію (явище іронічної енантіосемії) спостерігаємо й у фраземах на позначення ‘нічого не їсти; голодувати’ із супровідним словом *їсти* (з *їсти*) чи стилістично маркованими синонімами: у середньополіських говірках – *їсти терплячки* ‘голодувати’ (ФСГЖ, с. 174);

буковинських – *гризти (гристи) коліна (кулаки, лікті)* ‘не мати що їсти’ (ФПЧ, с. 70); *гризти підвіконня* “бути голодним” (Сагаровський 2010, с. 202); гуцульських – *голодний, що сліну прожирієт* ‘дуже голодний’ (ГСЛ, с. 191); бойківських – *об’їсти лікті* дуже зголодніти (СГЦБ, с. 315).

Зауважимо, що затемнену семантику мають компоненти саме цього ряду фразем, а словники здебільшого фіксують діалектизми тільки у складі сталих виразів, напр.: *їсти ягми* в середньополіських говірках побутує із двома значеннями: 1) ‘голодна людина’; 2) ‘яка-небудь їжа’ (ФСГЖ, с. 19); у східнополіських говірках – *дюгу з’їсти* (Доленко, с. 143); *з’їсти лича* ‘про почуття сильного голоду’ (СГЦБ, с. 256), *чимері прожирати* ‘будучи голодним, часто ковтати слину’ (СГЦБ, с. 510), *потапці їсти* ‘жити надголодь, голодувати’ (Сагаровський, с. 154).

Яскраві ознаки метафоричності збережено у виразі *голодний, як ніч* ‘дуже голодний’ (ГСЛ, с. 191); на сучасний контекст уживання вказують вирази *голодний як студент, як удав* (Добролюба 2003, 122), зафіксовані у словнику порівнянь із території Середнього Полісся. Завжди негативну конотацію у фраземах має компонент *чорт* – узагальнений образ нечистої сили, наприклад, у середньополіських говірках *голодний як чорт* уживають зі значенням ‘дуже голодний’ (Добролюба 2003, с. 122), що відображає уявлення про вдачу чорта, який завжди голодний, ненажерливий, а отже, має ознаки антропоморфності.

Вищий ступінь вияву стану ‘дуже голодний’ презентовано в усіх фразеологічних словниках діалектного мовлення. Основою мотивації в таких зразках є гіперболізація дії через неможливість її реалізації та умовний спосіб дієслів-компонентів (*з’їв би, зжер би* та ін.), напр.: у подільських говірках – *вовка би з’їв / би зів / би вовка зів* (Коваленко, с. 59), *вола б з’їв / би зів, вола б зжер* (Коваленко, с. 55); буковинських – *вола би з’їв* (ФПЧ, с. 60), *готовий (може) вовка з’їсти* (ФПЧ, с. 69); гуцульських – *голодний, що би коня ззів* (ГСЛ, с. 191); південноволинських – *ведмедя з’їв би* ‘дуже голодний’ (Кірілкова, с. 71); у середньополіських – *слона з’їсти* (ФСГЖ, с. 164), *вовка з’їсти* (ФСГЖ, с. 32), *коня з копитами з’їв би* ‘голодна людина’ (ФСГЖ, с. 84), *вола б з’їв* (ФСГЖ, с. 29), *свиню з’їв би* (ФСГЖ, с. 156); центральнослобожанських – *вола б здів* (Сагаровський, с. 36), *коня б здів* (Сагаровський, с. 97). Отже, компонентами таких фразем є назви тварин (або дуже великих, або «неїстівних»), але для підсилення, вияву ще більшого відчуття голоду зафіксовано фразеологізм *цвяшки жарені їв би* (Кірілкова, с. 75), *цвяшки жарані їв би* ‘дуже голодний’ (Коваленко, с. 381).

Чисельність і діапазон варіацій фразеологізмів з основним компонентом *живіт* засвідчує поширення в українській етнокультурі розгалуженої образної системи на позначення понять *зголодніти, голодний, хочеться їсти, давно не їсти* та ін., напр.: у середньополіських говірках – *живіт до спини приріс / присох, живіт притягло до спини, живіт прилип до хребта* ‘голодна людина’ (ФСГЖ, с. 69); *живіт піддуває* ‘хочеться їсти’, *за живіт тягне* ‘голодна людина’ (ФСГЖ, с. 69); центральнослобожанських – *живіт (жолудок) до спини (хребта) прилип* (Сагаровський, с. 78, 80); лемківських – *в жалудку высóхло* ‘дуже хотіти їсти’ (Ступінська 2000, с. 150).

Фізичний вияв почуття голоду, що супроводжується фізіологічними процесами, носії говірок передають фразеологізмами: *кишки марш грають* (ФСГЖ, с. 82) – у середньополіських говірках; *кендюх кишку лає* ‘про відчуття голоду’ (Сагаровський, с. 204), *кишки лаються, кишки матюкаються* (Сагаровський 2015, с. 95) – у слобожанських; *кишка кишці дулю тиче*

‘голодний’ (Кірілкова, с. 79) – у волинських; *кишки вальса грають* ‘бурчить у животі від голоду’, *кишки грають марш* (Коваленко, с. 155) – у подільських; *кишки марша гунають, кишки скулят* ‘хто-небудь дуже голодний; відчувати сильний голод’ (СГЦБ, с. 213), *бубин* (живіт) *марша грає* ‘бути дуже голодним’ – у бойківських (СГЦБ, с. 44); *голо́дний, аж ки́шкі гра́ют* ‘дуже голодний’ (ГСЛ, с. 191) – у гуцульських; *кишкі марш гра́ють* (БГ, с. 250) – у буковинських.

Сильне відчуття голоду і звуки в черевній порожнині носії говірок можуть образно пояснювати через світ тварин: *жаби в животі квакають* ‘голодний’ (Кірілкова, с. 61) – у південноволинських, *жаби квакають у животі* (Сагаровський 2015, с. 77) – у центральнослобожанських. Носії лемківських говірок причиною внутрішніх звуків називають: *цигáne в брюсі гра́вуть, цигáne са по череві б’ють* кому (Вархол, Івченко, с. 141). Отже, фразеологізми аналізованої групи здатні «утримувати» діалектизми (*брюхо, черево, кендох, бубин*), що підтверджують надзвичайну розгалуженість фразеогнізд із соматизмами в українській мові [Ужченко 2007, с. 45].

Фраземи семантичного поля «спосіб життя людини», а саме семантичних груп ‘бідувати’, ‘залишитися без нічого’, тісно пов’язані з поняттям ‘голодувати’. Прикметно, що найпоширенішою в уживанні є структурно-семантична модель «покласти + зуби + на + недоступне місце = голодувати», яка систематизує чисельні варіанти компонентного складу фразем. Саме на такому матеріалі виразно виявляють ареальні особливості в номінації побутових речей, проникнення в глибинні метафори відчуттів. У комунікативному просторі носії говірок намагаються найяскравіше виявити словесну вправність, тому образність поняття *голодувати* передають через дії, пов’язані із зубами та недоступністю місця їх зберігання – високо розташованою жердиною чи перекладиною у хліві, сідалом для курей, полицею чи кілком у хаті тощо.

Спостережено, що місцем «сховку» зубів можуть бути предмети оселі чи її елементи або частини господарських будівель, напр.: у східнослобожанських говірках – *зуби на піч закинути* (*покласти*) (УУ, с. 107), *зуби на камін* (*на комин*) *закинути* (*класти, покласти*) ‘не маючи харчів, не їсти; голодувати’ (УУ, с. 107), *зуби покласти в тумбочку* (*на підвіконня*) (УУ, с. 107), *покласти зуби на полку* (СЖФСС, с. 98); східноподільських – *зуби на ко’мин / поли’цю закинути* нічого не їсти, голодувати (Доленко, с. 149); *покласти зуби на лавку* (Кірілкова, с. 127); лемківських – *завісити зуби на клінець* ‘голодувати’ (Ступінська 2000, с. 150); *зав’ісити зуби на клинец* (Турчин, с. 144), де *клинец* – залізний з потовщеною квадратною головкою кілок або цвях, який забивали у стіну для вішання чого-небудь, якими підковували коней; буковинських – *кла’сти зуби на кли’нок* (вішалка) (МСБГ, IV, с. 54), *класти / покласти зуби на банти* (*кілок, клинок*) (ФПЧ, с. 114), де *банта* – 1) бантина, перекладина; 2) жердина, сідало для курей. Зауважимо, що навіть на рівні одного лемківського говору маємо фіксацію двох значень (конкретного та загального): *завісити зуби на клінець* – ‘голодувати’ (Вархол, Івченко, с. 60) і *завісити зуби на клинец* – ‘бути в скруті; перебувати у нужді’ (ФСЛГ, с. 90). Лише в сучасних верхньонадністрянських говірках зафіксовано не тільки варіанти назв місця сховку зубів (*полка, полиця, мисник*), а й соматизми *кишки, жолудок*, що вживаються у складі одиниць цієї моделі (Романюк 2002, с. 65).

Прикметно, що в надністрянських, західно- та середньополіських говірках переважають фразеологізми з компонентами-назвами хатніх речей

(мисник, полиця, полка та ін.): *пукласти на полку зуби* (Мацюк, с. 79), *зуби на мисник покласти, зуби на полицю класти, класти зуби на полку* зі значеннями: 1) голодувати; 2) залишитися без нічого (ФСГЖ, с. 76), а дієслівна форма *скласти* формує значення ‘залишитися без нічого’ – *скласти зуби на полицю* (ФСГЖ, с. 77).

Опрацювання інформації мисленнєвою сферою людини на основі спостережень за навколишнім світом сформувало стереотипи та оцінки в колективній етносвідомості, тому виявлено, що семантична структура фразеологізмів розвивається через накладання семи «дуже голодний» на сему «нічого; дуже мало», зокрема виявляємо одиниці певного тематичного поля – *крапля, крихта, риска, росочка* та ін., напр.: середньополіські – *нічого в рот не брати* ‘не їсти’ (ФСГЖ, с. 149), *макового зернятка в роті не мати* ‘голодна людина’ (ФСГЖ, с. 74), *росочки (росинки) в роті не мати* (ФСГЖ, с. 150), *ні крихти (кришки) в роті не було* (ФСГЖ, с. 94), *риски (рісочки) в роті не мати* (ФСГЖ, с. 149), *роски в роті не держати* (ФСГЖ, с. 150); й *дзюрочки води не було в роті*, де дзюрочка – капля, капелька, дуже мало води (Ващенко, с. 29); *буковинські – не мати ні rischi бути голодним, нічого не їсти* (ФПЧ, с. 160).

Цілком очікуваним є вживання в компонентному складі фразеологізмів досліджуваного семантичного ряду назв кухонного начиння, що зафіксовано в буковинських говірках: *зазирати в порожню миску* ‘голодувати, недоїдати’, *зазирати в горнець (горнец)* ‘хотіти їсти’ (ФПЧ, с. 91), *калатати ложками* (ФПЧ, с. 111) ‘бути голодним’. В інших ареалах, за опублікованою базою, таких фразем не знаходимо.

Отже, лексикографічні праці з говіркового мовлення уможливають вивчення локально-діалектних особливостей фразеологізмів та їх компонентів, зокрема, в часі та просторі. Сталі вирази на позначення понять *голодний, голодувати* вирізняються образністю та емоційністю, антропоморфними ознаками, що виявляються через соматизми, номінації предметів побуту, елементів оселі тощо.

Зазначимо, що поданий аналіз прикладів уживання в діалектному мовленні фразеологічних одиниць лише попередній, а з доповненням емпіричної бази даних з усіх без винятку говорів української мови зможемо дослідити територіальне поширення фразем, їх компонентів зокрема, найуживаніші моделі тощо. Проте він засвідчує, що в живому мовленні носіїв говірок спостерігаємо якнайширші функціональні можливості фразем і як виразників станів і почуттів людини, і як реалізаторів комунікативного потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА

- Романюк, Н. В. (2002). *Фразеологія верхньонадністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці*. Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 204 с.
- Сагаровський, А. А. (2010). Із фразеології центральнослобожанських говірок. *Лінгвістика*. Зб. наук. праць. Харків, вип. 3 (21), ч. I, с. 200–206.
- Ступінська, Г. Ф. (2000). *Фразеологія лемківського говору української мови*. Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Тернопіль, 198 с.
- Ужченко, В. Д. і Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія української мови* : навчальний посібник. Київ, 494 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

БГ – *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів* (2006). Укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці, 383 с.

- Вархол, Івченко – Вархол, Н. Д. і Івченко, А. І. (1990). *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*. Братіслава, 160 с.
- Вашенко – Вашенко, В. С. (1960). *Словник полтавських говорів*. Харків, 1960. Вип. 1. 107 с.
- ГСЛ – *Гуцульські світи. Лексикон* (2013). Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш. Львів, 668 с.
- Доброльожа – Доброльожа, Г. (2003). *Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій*. Житомир, 160 с.
- Доленко – Доленко, М. Т. (1975). Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолья. [В:] *Вопросы фразеологии*. Самарканд, вып. 272, №8, с. 131–161.
- Кірілкова – Кірілкова, Н. В. (2013). *Словник волинської фразеології*. Острого – Рівне, 192 с.
- Коваленко – Коваленко, Н. Д. (2019). *Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок*. Кам'янець-Подільський, 412 с.
- Мацюк – Мацюк, З. С. (2013). *Що сільце, то нове слівце. Словник фразеологізмів Західного Полісся*. Луцьк, 476 с.
- МСБГ – *Матеріали до словника буковинських говірок* (1971–1979). Редкол.: Карпенко Ю. О., Лук'янюк К. М. та ін. Чернівці.
- Сагаровський – Сагаровський А. А. (2015). *Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Харків, 228 с.
- СБГ – *Словник буковинських говірок* (2005). Н. В. Гуйванюк (ред.). Чернівці, 688 с.
- СГЦБ – Матіїв, М. Д. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини*. Київ – Сімферополь, 602 с.
- СЖФСС – Ужченко, Д. В. (2009). *Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини. Матеріали*. Луганськ, 248 с.
- Турчин – Турчин, Є. (2001). *Словник села Тилич на Лемківщині*. Львів, 384 с.
- УУ – Ужченко, В. Д. і Ужченко, Д. В. (2013). *Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу*. 6-е вид. Луганськ, 552 с.
- ФПЧ – *Фразеологізми та паремії Чернівецьщини* : матеріали до словника (2017). Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці, 352 с.
- ФСГЖ – Доброльожа, Г. (2010). *Фразеологічний словник говірок Житомирщини*. Житомир, 404 с.
- ФСЛГ – Ступінська, Г. Ф. і Битківська, Я. В. (2013). *Фразеологічний словник лемківських говірок*. Тернопіль, 464 с.

Подано до редакції 03.10.2019 року
Прийнято до друку 01.11.2019 року